

УДК 1(091=411.16) “17”:101.9

Малахова Катерина

РАБІ МЕНАХЕМ-НАХУМ З ЧОРНОБИЛЯ. СПРОБА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ

Стаття знайомить читача з одним із видатних персонажів історії єврейської думки на Україні у XVIII ст., засновником чорнобильського напрямку хасидизму. Вперше у вітчизняній та російськомовній історіографії зроблено спробу окреслити його біографію на основі наявних джерел, а також зробити огляд основних моментів його вчення: специфічного тлумачення поняття “цимцум” і пов’язаного з ним вчення про єдність Бога і світу; акцент на “піднесення життєвості з низьких місць”, який викликає у пам’яті відповідні сabbатіанські ідеї; особливого ставлення до “служіння через плоть”; нарешті, концепції лідера спільноти-цадика, важливу в контексті соціальної історії чорнобильського хасидизму. Матеріали статті можуть стати в нагоді для дослідників інтелектуальної історії України в XVIII ст., історії хасидизму та єврейської містики, а також для етнографічних та краєзнавчих досліджень.

Ключові слова: інтелектуальна історія XVIII ст., єврейська містика, історія хасидизму, Чорнобиль, рабі Менахем-Нахум з Чорнобиля, цадік, цимцум, агіографія.

Malakhova K. Rabbi Menakhem-Nakhum from Chornobyl. An attempt of the intellectual biography
The article “Rabbi Menakhem-Nakhum from Chornobyl. An intellectual biography” introduces one of the prominent Jewish thinkers of XVIII cent. in the Ukrainian lands, the founder of Chornobyl hassidic dynasty, to the Ukrainian reader. An attempt of biographic reconstruction, the first in Ukrainian and Russian languages, is made on the basis of Hasidic hagiographic sources (“Kerem Israel”, “Sefer ha-yahav mi-Chernobyl ve-Rizhin” etc), an early historiography of Chornobyl Hasidism (e.g. Sh. A. Gorodetzky) and contemporary researches (e.g. by Paul Radensky and David Assaf). The main points of his teaching are also characterized: the specific understanding of “tzimtzum” conception, and the idea of unity and equivalence between the God and the world created, caused by this understanding; the stress on “elevation of vitality from the low places”, which resembles some of sabbatianic ideas; particular attitude to the “serving God by means of the flesh”: at least, the conception of the community leader-tzaddik, which takes on special significance in the context of the social history of Chornobyl Hasidism.

The results of this paper can be used for further research in the fields of the intellectual history of Ukraine in XVIII cent., the history of Hasidism and Jewish mysticism, the folklore and the local lore studies.

Key words: intellectual history of XVIII cent., Jewish mysticism, history of Hasidism, Chornobyl, rabbi Menakhem-Nakhum from Chornobyl, tzaddik, tzimtzum, hagiography.

Малахова Е. “Рабби Менахем-Нахум из Чернобыля. Попытка интеллектуальной биографии”
Статья знакомит читателя с одним из выдающихся персонажей истории еврейской мысли XVIII в. на Украине, основателем чернобильского направления хасидизма. Впервые в русско- и украиноязычной историографии сделана попытка очертить его биографию на основе имеющихся источников, а также сделать обзор основных моментов его учения: специфического толкования понятия “цимцум” и связанного с ним учения о единстве Бога и мира, акцента на “вознесение жизненности из низких мест”, который вызывает в памяти соответствующие сabbатіанские идеи; особого отношения к “служению через плоть”, наконец, концепции лидера общины-цаддика, особенно важную в контексте социальной истории этого движения. Материалы статьи могут быть полезны для исследований интеллектуальной истории Украины в XVIII в., истории хасидизма и еврейской мистики, а также этнографических и краеведческих исследований.

Ключевые слова: история идей в XVIII в., еврейская мистика, история хасидизма, Чернобыль, рабби Менахем-Нахум из Чернобыля, цаддик, цимцум, агиография.

У “Справі по анонімному доносу про єврейських цадиків і поганому впливу їх на євреїв” (1861–1876 pp.) архіву канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора міститься таке донесення (автор його – генерал-лейтенант Гессе):

“З доставлених мені начальниками Повітових Земських Поліцій відомостей про незвичайну секту цадиків, що існує між євреями, виявляється, що головними представниками цієї секти вважаються члени особливо поважної серед євреїв родини Тверських, які мешкають в м. Чорнобилі та Коростишеві Радомиського повіту, Черкасах та Коростишеві Черкаського повіту, в містечку Тальному Уманського повіту, містечках Макарові та Сквірі Київської губернії. /./ Ці особи, що їх називають *магітами*, відрізняються особливими фантастичними переконаннями і мають значний вплив в більшій

чи меншій мірі взагалі на всіх євреїв, за винятком тих небагатьох, хто отримав освіту. Послідовники та шанувальники їхні утворюють особливу секту *цадиків...*” [1, с. 320]

Що це за “секта цадиків”, яку знайшла на просторі Київської губернії пильна російська поліція в 60-ті рр. XIX ст.? Чим так прославилася серед євреїв “поважна родина Тверських”?

Членів цієї дивної секти на Україні більше нема. Проте сьогодні їх можна зустріти в Брукліні та Філадельфії, Єрусалимі та Мілуокі. Вони носять довгі чорні сюртуки-капоти та широкополі чорні капелюхи, а в урочистих випадках – кудлаті лисячі хутряні шапки (вони так і зветься – *чорнобиль*) та шкіряні чоботи. Вони живуть закритими спільнотами і не люблять уваги до себе. Коли навколо говорять англійською чи на івриті, вони вважають за краще говорити на ідіш – мові своїх українських дідів. Вони – спадкоємці однієї з найбагатших містичних традицій Європи, яка налічує більш двохсот п’ятдесяти років.

Сучасних представників численної “поважної родини Тверських” також можна відшукати, попорпавшись по газетах. Це, наприклад, рабі Яков-Іцхак Тверський, родом з містечка Сквиря під Києвом, який у 1954 р. втік разом зі своєю спільнотою від лукавого міського життя Нью-Йорка і заснував перше єврейське містечко-*штетл* у США – Нью-Сквиру (New-Square) в штаті Нью-Йорк. Це і рабі доктор Ісадор Тверський, родом з містечка Тальне, історик філософії, знаменитий дослідник єврейської середньовічної думки, вдень – професор у Гарварді, а ввечері – керівник невеличкої спільноти, який прийняв сан у спадок від батька. Це ще кілька десятків духовних лідерів – у їхніх спільнотах їх прийнято називати *адморами*¹ – що опікують членів цієї дивної групи по всьому світові.

Представники цієї “секти” – напевне, єдині наші сучасники за межами України, для яких слово “Чорнобиль” ніяк не пов’язане з аварією на Чорнобильській АЕС та сповнене власного смислу. Це – хасиди напряму Чорнобиль.

Хасидизм – релігійно-містичний рух, що виник у середині XVIII ст. на Україні (тоді – на території Речі Посполитої), в єврейських спільнотах Подолі та Волині. Його легендарний засновник, Ізраель бен Еліезер на прізвисько Бааль-Шем-Тов, спромігся, по-перше, завоювати серця своїх сучасників власним вченням, а по-друге, – зібрати кілька десятків здібних учнів, які розповсюдили його вчення по землях сучасних України, Білорусі, Польщі, Молдови, Угорщини та ін. У двадцятому сторіччі масова еміграція євреїв у США та Палестину дозволили цьому рухові пережити Голокост. Центри хасидизму “перейшли” на нові місця, і розпочався сучасний етап їхньої історії.

Бааль-Шем-Тов мав учня – юнака на ім’я Менахем-Нахум з містечка Чорнобиль. Від нього і веде свій родовід “шановна родина Тверських”, інакше кажучи – хасидська династія Чорнобиль, а від його учнів – чорнобильський напрям хасидизму, один з найбільш ранніх та авторитетних його напрямів. Спробі окреслити інтелектуальну біографію цього видатного мислителя і вперше ознайомити українського читача з його ідеями присвячено цю статтю.

Близько ста п’ятдесяти років – з 1770 до 1920 рр. – нащадки р. Менахема Нахума Тверського чинили вплив на єврейство Київської губернії; їхні ідеї, пов’язані з єврейськими середньовічними містичними концепціями, становили невід’ємну частину інтелектуальної та духовної атмосфери регіону. У вітчизняній дослідницькій літературі цей персонаж досі розташований у межах тої велетенської білої плями, що її становить собою єврейське інтелектуальне життя XVII–XVIII ст. на території України, зокрема, історія хасидських напрямів. За останні десять років зусиллями дослідників (зокрема, І. Турова) була хоча б окреслена конфігурація цієї плями; спробуємо ж вилучити з неї ще одного оригінального мислителя та теолога, р. Менахема-Нахума з Чорнобиля. Невеличку розвідку щодо його родини зустрічаємо в україномовній літературі хіба що в статті І. Галанта “До історії боротьби з цадикізмом” 1929 року.

Однак і у світовій науці чорнобильський хасидизм досліджений порівняно мало. За останні півстоліття йому було присвячено менше десятка праць.²

Першими книгами про династію Чорнобиль були нариси сімейної історії, складені нащадками “шановної родини”. Один з них, єврейський історик Шауль-Аба Городецький, у 1902 році поділив історію династії на три періоди:

Доба рабі Менахема-Нахума, засновника династії (з 1770-х до 1797 р.) – доба духовної аристократії, вузького кола вибраних учнів.

Доба р. Мордехая Тверського, його сина (з 1797 р. до 1837 р.) – доба повороту від високої духовності елітарної школи до масового руху.

Доба нащадків р. Мордехая (з 1837 р. до сучасності автора цієї класифікації) – доба розпаду, за якої масовість руху заплеснула і зрештою потопила його духовний зміст, а стосунки між лідером – цадиком – та його спільнотою набули форми грошових поборів [3, с. 7–8].

В історіографії хасидизму початку XX ст. (Ш. Дубнов, Ш.А. Городецький та ін.) побутувала гадка, що хасидизм у середині XIX ст. перетворюється на *цадикізм* – розпад хасидської культури, коли інте-

¹ Адмор – аббревіатура титула адонейну морейну ве-рабейну (“господин наш, вчитель та наставник наш” – івр.), традиційне шанувальне звернення, яким у хасидському світі позначали чинного главу хасидської спільноти.

² Основні з них: David Assaf, *The Regal Way: The Life and Times of Rabbi Israel of Ruzhin* (Stanford, Calif., 2002); Menahem Nahum of Chernobil, *Upright Practices, the Light of the Eyes*, trans. Arthur Green (New York, 1982); Paul Radensky, “Hasidism in the Age of Reform: A Biography of Rabbi Duvid ben Mordkhe Twersky of Tal’noye” (Ph.D. diss., Jewish Theological Seminary, New York, 2001).

лектуальна та духовна висота учнів Бааль-Шем-Това змінюється масовим грабунком та оманю, що їх чинять глави спільнот – *цадики* – зі своєю неосвіченою та легковірною паствою. Чорнобильський хасидизм, на думку згаданих істориків, являє собою яскравий приклад цього прикрого явища. Як бачимо з наведеної цитати, з погляду російських урядовців середини XIX ст., справа виглядала саме так.

Чи є справедливим цей погляд? Розвиток вивчення історії хасидського руху в XX ст., здається, повною мірою довів помилковість такої позиції, зумовленої переважно соціальними поглядами авторів; зокрема, сучасні дослідження чорнобильського хасидизму (напр. Давіда Асафа) демонструють, що не лише сам р. Менахем Нахум з Чорнобиля, а й його онуки та правнуки, які утворювали собою династію, іноді були неординарними мислителями, а їхні ідеї становлять неабиякий інтерес, особливо ж в контексті європеїзації єврейського традиційного суспільства [6, с. 1–34].

Почнемо ж нашу розвідку з хасидської легенди, що дійшла до нас у збірці сімейних легенд чорнобильської династії “Виноградник Ізраїлів” (*Керем Ізраель*):

“Переписувач, який записав святу книгу “Маор ейнаїм” (збірка проповідей р. Менахема Нахума. – К. М.) був спершу великим супротивником цадиків та хасидизму. Коли ж у всьому світі прославилося ім’я святого р. Нахума, і він побачив, що увесь світ рушив до згаданого святого рава, то подумав: може, справді справедливі розмови хасидів про те, якою великою ця людина є. Отже, й він вирушив до нього – а що як навчиться він у праведника якомусь особливому служінню Всевишньому.

Так сталося, що переписувач приїхав у дім цадика якраз тоді, коли той вирушив зі своїми хасидами в яесь село поблизу спостерігати за збиранням пшениці для маці. Хасиди пили горілку, веселилися й танцювали, і не збагнув той переписувач, як воно так: якщо рав і справді такий великий і святий, як про нього кажуть, тоді як же його хасиди, ще й при виконанні важливої заповіді, поведуться подібним чином. Але, оскільки згаданий переписувач був людиною благочестивою, то прийшла йому думка: можливо, святий р. Нахум – праведник таємний. Можливо, його святість і велич можна побачити лише з ним наодинці. Тому вирішив переписувач лишитися зі святим равом, коли той їсть – адже тоді напевне ж нема поряд із ним всіх цих людей, і ось тут вже він все побачить та зрозуміє. Однак управитель села приготував на честь святого р. Нахума чудову трапезу. Зварив він добрячі вареники. І ось, прийшов той чоловік до рабі Нахума і бачить, що рабі Нахум загхнув до рота одразу два вареники, тримаючи їх обома руками, і масло зтікає і капає з його бороди з обох боків. Побачивши таке, почувся той переписувач геть спантелеченим: адже так чинити не годиться навіть і простій людині, і не збагнув він, у чому справа. Проте, будучи людиною благочестивою, пішов він до кута, став там і сказав: “Творче світу! Якщо справа так стоїть, як я бачу, то я нічого не прошу. Але ж якщо увесь світ рушив до нього, то, може, правда на їхньому боці, а я через гріхи мої численні нічого не бачу? Тому прошу я у Всевишнього просвітлити мої очі, аби я також побачив його святість”.

Порозмислив він про своє розкаяння, а потім підняв лице і побачив усе геть інакше” [5, с. 53].

Що це: розповідь про те, як праведник видає з себе простака або юрода, – або ж притча про особливий погляд, який дозволяє “побачити все геть інакше”? Можна собі уявити, що р. Нахум був справжнім поліщуком, чия зовнішність та маніри для мешканця більш цивілізованих країв могли виглядати дивно. Проте справа не в цьому: засновник чорнобильського хасидизму вимагає від учня здобути особливий зір і бачити “все інакше”. Спробуємо ж і ми поглянути на нього особливим поглядом.

Про рабі Нахума не зберіглося документальних свідчень. Маскільська література також не має згадок про нього – якщо єврейські просвітники-сучасники р. Нахума і зверталися до його постаті, то цей матеріал було втрачено. В руках істориків хасидизму лишаються тільки власне хасидські джерела – збірки проповідей р. Нахума “Маор ейнаїм” та “Ісмах лев”, агіографічні збірники легенд, складені набагато пізніше смерті р. Нахума, вже в XX ст., кілька листів.

Спробуємо на підставі цих джерел реконструювати біографію р. Нахума.

За часів зародження хасидизму Чорнобиль належав до Київського воєводства коронних земель Речі Посполитої. Згідно з легендою, євреїв у Чорнобилі розселив оршанський воєвода Філон Кмита-Чорнобильський, який отримав у 1566 р. місто і прилеглі землі за військові заслуги від Сигізмунда Августа II. Проте перші документальні свідчення про євреїв міста належать до кінця XVII ст. У XVIII ст. єврейська спільнота Чорнобиля вже є значною. У 1765 р., згідно з переписом, чорнобильський кагал та його парафії-*прикагалки* нараховують 696 євреїв, які мешкають у 96 домах. У 1793 р. (тобто за життя героя цієї статті), за другого розділу Польщі, Чорнобиль відійшов до Російської імперії; подальша історія династії Тверських щільно пов’язана саме з цією державою.

Рабі Нахум народився в містечку Норинськ на Волині (під Овручем) в 1730 р.

Рано втративши батька, Менахем-Нахум, згідно з чорнобильськими джерелами, ріс у свого дядька, рабі Нахума Шостака; цей дядько зіграє важливу роль у переданнях чорнобильського хасидизму, – його будуть ототожнювати з містичним вчителем Бааль-Шем-Това.

У повній згоді з агіографічним каноном р. Нахум у дитинстві відрізнявся здатністю до навчання. Незабаром дядько відіслав його в одну з литовських єшив¹; там він продовжив навчання, час від часу наїджаючи до дядька додому.

¹ Єшива (івр. букв. “засідання”) – єврейський традиційний навчальний заклад для юнаків, на кшталт семінарії, де вивчають Талмуд і єврейське релігійне право. Литовські єшиви в ті часи вважалися кращими у Східній Європі.

Найкращі учні ешив в ті часи могли розраховувати на місця рабинів у багатих спільнотах, проте дійсність подекуди була значно біднішою. Після одруження р. Нахум отримав лише голодну і клопітку посаду меламеда¹ – можливо, ще й тому, що, будучи дуже скромним молодиком, не вважав себе гідним рабинського місця.

У цей період р. Нахум захопився єврейським містичним вченням.

“Не викладають справу Творіння /тобто містичні аспекти світобудови – К.М./ двом, не викладають діяння Колесниці /тобто структуру вищих світів і Божества. – К.М./ навіть одному” – каже Талмуд [BT, Хагіга, 11 б]. Але як те, так і інше завжди було предметом найживішої цікавості єврейських інтелектуалів, – і в III–VII ст., за часів складання Талмуда, коли переживала розквіт містична “література чертогів”, присвячена географії та населенню небесних світів, і в тринадцятому сторіччі, коли автор чи автори книги Зоґар розвивали містичне вчення про структуру Божества, його атрибути – *сфірот*, і в шістнадцятому, коли Іцхак Лурія у Цфаті сформулював доктрину катастрофічного самоскорочення Божества при творенні світу (*цимцум*) і вчення про іскри божественності, розпорошені по грубій матерії світу.

Протягом ранніх етапів розвитку єврейської містики ці знання були доступні лише вузькому колу духовної еліти; вважалося, що їх не можна досягти без попередньої інтелектуальної підготовки, досконалого вивчення відкритих, не-езотеричних джерел юдаїзму, а також без певних аскетичних практик – довгого посту, щоденного омовіння в ритуальній бані-*мікві* і др. Проте містичні рухи XVI–XVIII ст. (луріанська кабала, сабатіанство, східноєвропейський хасидизм) спричинили масове поширення містичних ідей, практик, звичаїв та літератури. Відтак у єврейських спільнотах Східної Європи Зоґар і луріанські кабалістичні тексти були порівняно широко розповсюдженими, були невід’ємною частиною навіть скромних бібліотек.

Саме ними й захопився р. Нахум. Разом з тим він перейняв декотрі аскетичні практики. Хасидські джерела оповідають про його звичку носити мішковину по понеділках та четвергах; про неухильно дотримувану ним містичну практику *тікун хацот* (івр. “виправлення полуночі”) – опівнічного неспання і молитви на згадку про зруйнований Храм.

Подібно багатьом містично налаштованим юнакам того часу, р. Нахум залишив своє місто та подався в Меджибіж на Поділлі, де оселився Бааль-Шем-Тов.

“Коли р. Нахум поїхав до Бешта², той передбачив це у пророцькому видінні, і звелів дружині, аби до суботи наготувала всього удосталь, бо їде до них велика людина. А коли р. Нахум нарешті приїхав, Бешт всю суботу мав вельми сердитий вигляд. І дружині сказав, щоб сторожилася гостя, бо той – крадій. Праведниця ж, яка добре зналася на гостях, дуже тому здивувалася, бо бачила, що цей гість – людина свята. Відповів їй Бешт: “Я кажу тобі – крадій! Своїми вчинками він хоче вкрасти собі увесь Райський сад і увесь Світ Прийдешній!” [5, с. 52]

Скільки разів р. Нахум встиг побувати у Бешта, ми не знаємо. Переказ каже, що зустрілися вони усього двічі, і на підкріплення вказує на те, що в текстах р. Нахума Бешта двічі названо словом “вчитель” (*морі*). У будь-якому випадку, р. Нахум став учнем Бешта, а потім – учнем його учнів.

Точно невідомо, в якому році єврейська спільнота містечка Чорнобиль запросила р. Нахума посісти місце професійного проповідника (івр. – *магіда*). Відбулося це до 1770 р., оскільки молодший син р. Нахума – р. Мордехай, продовжувач династії – народився в 1770 р. вже в Чорнобилі. Таким чином, Чорнобиль, подібно до багатьох інших великих та малих міст регіону, вперше ознайомився з ідеями хасидизму з вуст міського проповідника вже в 60–70-х рр. XVIII ст.

Посада проповідника, здається, була до вподоби р. Нахуму. Як свідчить передмова до збірки його проповідей, “по суботах він сидів та проповідував недільну главу Писання, у свята ж – вранці тлумачив Тору, а ввечері – слова мудреців з Гемари³, і відповідні закони, і продовжував розповідь історіями та мовою на злиденні теми /.../ А іноді у своїх благості тлумачив Тору й у будні. Продлилися дні його, і багато хто почув його проповідь...” [4, с. 4].

Проте навряд чи ця посада була добре оплачуваною – р. Нахум жив у бідності. В реєстрі чорнобильської “Спільноти вивчення Мішни⁴” зберігся запис, який свідчить про те, що р. Нахум віддавав у заклад власні книги: “Рав і магід, вчитель наш р. Менахем-Нахум, заклав “Сефер хасідім”⁵, і коли віддасть один рубль сріблом, то повернуть йому згадану книгу” [3, с. 25]. Інша історія розповідає, що якимось у

¹ Меламед (івр. “вчитель”) – вчитель традиційної єврейської початкової школи – хедера; в його обов’язки входило навчати дітей, починаючи з трирічного віку, єврейській абетці і читанню П’ятикнижжя з класичним коментарем Раші. Заняття здебільшого відбувалися в помешканні у меламеда, що часто складалося з однієї кімнати.

² Бешт – традиційне скорочення прізвища Бааль-Шем-Тов.

³ Гемара (від араб. кореню гмар – “вчити”) – структурна частина Талмуда, коментар до зводу релігійних законів – Мішни; часто позначає весь Талмуд взагалі.

⁴ Мішна – звід єврейського релігійного законодавства, кодифікований р. Єгудою га-Насі в III ст. н. е.

⁵ Сефер хасідім (“Книга благочестивих”) – популярний збірник містичних звичаїв та повір’їв, приписуваний Єгуді Хасиду з Регенсбурга, засновнику єврейського містичного руху хасідей ашкеназ у середньовічній Німеччині. Збірник справив величезний вплив на розвиток містичних ідей і особливо на народні магічні уявлення в єврейських спільнотах Східної Європи.

будній день р. Менахем Нахум почув запах риби, що варилася в домі його сина, р. Мордехая, на обід. Вдяг він субботне вбрання і прийшов в дім сина зі словами: “Доброї суботи! Якщо у вас риба на обід, то, напевне, і на дворі субота...”. Врешті-решт він завинив грошей і змушений був звернутися до свого приятеля і товариша по навчанню в домі Магіда з Межиричів, рабі Шнеура-Залмана з Ляд, засновника хасидизму Хабад, з проханням про допомогу. Той, своєю чергою, звернувся до власних хасидів з листом, у якому просив про підтримку для “божественної і святої людини, учителя нашого р. Менахема-Нахума, сина вчителя нашого рабі Цві, що його торкнулася рука Господня” [3, с. 25].

Втім, за біографіями р. Нахума, бідність його була чи не добровільною – вона сприймалася як специфічний спосіб служіння Богові.

Іншим заняттям р. Менахем-Нахума був так званий *magidut* – роз’їзди по невеликих єврейських спільнотах регіону і нагляд за налагодженням їхнього релігійного життя, а також збір матеріальної допомоги для них. Ось характерна оповідь про його поїздки:

“Якось святий рав приїхав в “місто невелике, і людей в ньому небагато” (Екл. 9; 14), і хотів там помитися. А шановні мешканці міста йому й кажуть, що місця для миття тут нема аніякого, бо місто розташоване високо, і треба багато коштів, аби вирити достатньо глибокий колодязь для води або ж відшукати джерело, щоб улаштувати гідну баню. Сказав їм святий рав: може, знайдеться у вас тут хоч один багатій, який схоче купити в мене мою долю в Світі Прийдешньому, що уготована мені од народження і до сьогодні? І ось, прийшов до нього один багатій і дав йому суму в триста золотих за його долю у Світі Прийдешньому і Райському саду, і купив її в нього, згідно з усіма правилами і законами. Узяв згаданий рав ту суму, і передав її мешканцям того міста на облаштування бані. Так вони й вчинили” [2, с. 25].

Згідно з переказами, перед смертю учні змусили р. Нахума надрукувати збірник його проповідей. Обидві частини його книги – *Маор ейнаїм* (“Світоч очей”) та *Ісмах лев* (“Нехай веселиться серце”) вийшли друком у типографії містечка Славута в 1796 р.; вони були записані та підготовлені до друку учнем р. Нахума, р. Еліягу з Юровичей (що поблизу од Мозиря). Книги отримали найширше визнання: схвальні відзиви і рекомендації книги до друку дали р. Яков-Іцхак з Любліна, найвидатніша постать в історії польського хасидизму, знаний на ім’я Люблінський Ясновидець, а також р. Іцхак-Айзік з Комарно та інші.

Однак р. Менахем-Нахум, що все життя тікав од слави, не дожив до публікації своїх книг: він помер 11 хешвана 5558 р. за єврейським літочисленням (31 жовтня 1797 року), на шістдесят сьомому році життя, похований у Чорнобилі.

У чому ж полягала його проповідь? Відкриємо книгу “Маор ейнаїм”.

Як зазначає Поль Раденський, в ній можна побачити два пласти ідей. Один містить вчення Дов-Бера з Межиричів¹, лідера хасидського руху по смерті його засновника, чиїм учнем р. Нахум став після смерті Бааль-Шем-Това. Цей пласт є тематично подібним до багатьох творів інших учнів рабі Дов-Бера, або, як його ще називають, Великого Магіда, – в тому числі, приятеля р. Нахума, рабі Шнеура-Залмана з Ляд.

Другий пласт, на гадку Раденського, є відображенням безпосередньо проповіді Бешта. Саме цей пласт складає специфіку літератури раннього чорнобильського хасидизму – адже текстів, що зберігли безпосередню традицію вчення Бешта, зовсім небагато.

Незважаючи на всю складність відокремлення одного пласту від іншого, спробуємо зосередитись на тих ідеях, що були близькими оточенню Бешта.

Масмо осягти незвичні для європейського читача міркування одного з найважливіших хасидських авторів. Може здатися, що міркування ці – одна лиш абстрактна теологія. Проте не забудьмо, що хасидська проповідь мала декілька цілком конкретних завдань. Одне з них – побудувати таке світосприйняття, за якого виправлення світу, найглибше містичне діяння, доступне простій людині через повсякденні побутові практики: їжу, молитву, сексуальні стосунки, торгівлю та ін.

Відправною точкою для багатьох хасидських мислителів, що перебували під впливом луріанської кабали, стає власне тлумачення доктрини *цимцума*, самоскорочення Божества заради створення світу. В ширшому сенсі йдеться про проблему теодіцеї: яким чином всеблагий Бог міг створити ущербний світ, у якому царює зло.

Ось як описує творіння р. Менахем-Нахум:

“Відомо, що таїна створення світів полягає в обмеженні (*цимцум*).

Пресвятий віризняється абсолютною повнотою і досконалістю в усіх своїх якостях; нема в Нього

¹ Великі Межиричі – село в Корецькому районі Рівненської області, куди в 1760 р., після смерті Бааль-Шем-Това, рабі Дов Бер переніс свою школу, перетворивши це містечко на центр хасидського руху до 1772 р.

вади й недостачі ані в чому, – як іноді говорять, не дай Боже, що Йому чогось забракло, і так Він змушений був створити світи /.../ Проте, оскільки Господь є сповненим усіякої милості, усіякого блага та милосердя, а природа блага – чинити благо, – то зажадав Він створити світ, аби чинити благо усьому Творінню, щоб зазнали вони силу Його царства, і насолодилися світлом Його слави /.../

Проте милість Пресвятого є занадто великою; це світло, що надмірно сліпить та сяє, аби створіння могли його витримати. На зразок того, як на сонячне світло неможливо дивитись і насолоджуватися ним без загородки, що стримувала б світло в тій мірі, аби око могло його сприйняти та тішитися ним, – так само, тільки в тисячі й тисячі разів сильніше, світло Його великої милості перебільшує сприймальну здатність створеного, інакше все зничилося б на місці. Тому довелося Пресвятому обмежити свою милість за допомогою якостей міри та суду, якими відміряють міру милості – згідно з мірою, що її може сприйняти творіння. /.../ Тому самі обмеження і суд також є включеними в міру милості, адже вони також направлені на благо творінню: за їхньою допомогою світ зміг сприйняти світло Божественної милості. Саме тому повне Божественне Ім'я зветься досконалою єдністю, і зрозумій” [4, розділ “Лех леха”].

Отже, весь створений світ є сповненим Божественним світлом рівно тою мірою, якою світ здатний його сприйняти. Міра, межа цього світла, – а відтак, і сфера, де світ відсутній – нібито є частиною цього ж світла, включена в нього; зло включене в добро, а якість Божественного суворого суду є частиною Його ж милості. В містичному спогляданні немає розрізнення між добром і злом, між Богом і світом; Господь є єдиним зі своїм Творінням.

Як влаштована ця єдність?

“...Все це – одна єдність: Вища божественність, народ Ізраїлю, Тора, Світ Прийдешній, цей світ. Все це притягує до себе еманацию божественності; тільки одне – всередині, а інше – ззовні, на зразок тіла та одягу” [4, розділ “Бешалах”].

Світ влаштований ієрархічно: існують більш високі та більш низькі рівні буття. Проте ця ієрархія (як мовить інше джерело) нагадує цибулину: кожний шар є оболонкою для ще одного, більший шар всередині. Таким чином, всередині кожної речі – наприклад, цього світу, – можна знайти більш високу річ, наприклад Світ Прийдешній, на зразок тіла в одягу. Кожна річ містить у собі Божество.

Тут ми підходимо до вчення про *Шхіну*. *Шхіна* в єврейській містиці – жіноча персоніфікація Божественної присутності, відторгнена частинка Божества; інші хасидські містики називають її принцесою, вигнаною з батьківського дому. Говорячи словами цих містиків, розлучення Пресвятого, благословенний Він, та його Шхіни, – тобто розрив у самій структурі Божества, – утворює головну причину зла і нещастя у світі. Справжня задача праведника – повернути їх до священного союзу (*йїхуд*).

Р. Нахум ототожнює Шхіну з часткою Божества всередині кожної речі. Таким чином, єднання Божества (*йїхуд*) можна здійснити за допомогою будь-якої речі – треба тільки навчитися бачити її “внутрішність”:

“Всі речі світу називаються Його *Шхіною*, тобто життєвістю Всевишнього, що присутня в кожній речі. І якщо чинить людина за звичаєм багатьох, тоді вона розлучає їх, не дай Боже. А якщо є у людини відповідне знання, то вона неодмінно побачить у кожній речі її внутрішню сторону, яка і є *Шхіна* Пресвятого, і приліпиться до неї” [4, розділ “Вайера”].

Відповідно, будь-яке заняття може стати засобом служіння Творцю. Цікаво, що р. Нахум відає перевагу “маленьким ділам” над вивченням Тори:

“Заняття Торою викликають єднання (*йїхудім*) в усіяких вишніх речах. Проте наскільки більше насолоди містить у собі знесення життєвості Господньої з низьких місць. Зрештою, це і є більшим служінням, аніж вивчення Тори. А Тору треба вивчати, щоб знати, як саме можна служити в такий спосіб. Адже це також є Торою – коли Всевишньому служать за допомогою торгівлі або інших маленьких діл /.../ Адже Тора перебуває в усіякій речі, бо Тора і Пресвятий єдині таким чином, що коли схопиш одне – не відіймеш руки й від іншого, і зрозумій” [4, розділ “Вайеце”].

Зокрема, подібний спосіб служіння Богові стосується їжі:

“...тому, в кого нема знання та віри, тілесне куштування їжі здається п'янкою та віддаленням від Божественності. Проте знання вчить нас, що “і ніч є світлою, як день: як п'янка, так і світло” (Пс. 138:12) /.../ Вечір стає ранком, тобто світлом Божественності, що проливається з їжі – так що для того, хто чинить розумно, нема різниці, він знайде добро навіть там. Нема різниці між їжею, виконанням інших заповідей та заняттями Торою, бо все – в єдиній єдності, в тайні Божественності Пресвятого” [4, розділ “Емор”].

Як тут не згадати історію про вареники?

Думка р. Нахума, однак, йде ще далі. “Еманация Його царства, – пише р. Нахум, – міститься навіть в оболонках нечистоти”. Тут виклад засновника чорнобильського хасидизму стає дещо неясним, проте можна припустити, що, на його думку, служіння можливе також і за допомогою заборонених та нечистих речей.

У вченні р. Менахема-Нахума, як і у багатьох хасидських вчителів-його сучасників, особливе місце посідає доктрина *цадіка* (івр. “праведника”):

“Відомо, що увесь світ і кожне творіння мають отримувати життєвість от Пресвятого кожну мить і кожну секунду /.../ Проте, оскільки Пресвятий є безкінечним, і не має ні меж, ані границь, і не схожий він на земні обмежені творіння, – то як же земні творіння отримають життєвість од Пресвятого Безкінечного, як не через поседника між ними та Пресвятим? Проте відомо, що праведник – основа світу. Адже він – основа та канал, що передає еманацию та життєвість, яка зходить на весь світ та на земні творіння /.../ Він – справжня частинка Господня: з одного, він належить Пресвятому тією частиною власної душі, котра зветься божественною; проте і до тварного світу він також належить – через свою кров, у якій міститься тваринна душа /.../ Таким чином, він є посередником між Пресвятим та тварним світом, аби прив’язати світ до Пресвятого, щоби світ отримував еманацию”. [4, розділ “Йітро”]

Чорнобильська література зберегла іронічну приказку р. Нахума, якою він відповів на зростання власного авторитету як цадік.

“Була у нашого святого рава приказка:

Хіба я не схожий на торговця-яточника? Є у мене всілякі порошки, голки, шпильки та спиці. А ще є у мене багато різних пахощів, і якщо комусь треба пахощів, то знайде їх у мене. А якщо комусь голки потрібні, то можу й уколоти. А ще я можу лікувати хворих, і знімати безпліддя, і повертати душі, і викликати війни, і руйнувати царства, і приводити достаток у світ, і припиняти війни, і оновлювати у світі радість злягання, і вирощувати рослини, і приводити у світ різноманітні благословення, і відмінити вироки, і приносити мудрість, і тлумачити подібно до щедрого джерела. Все це – у владі праведника, як сказано: “Володарює над людьми праведник, володарюючи у страху Божому” (2 Царств, 23:3)” [2, с. 23].

Наостанок згадаємо ще одну цікаву здатність цадіка, яка фігурує майже виключно в чорнобильському хасидизмі. Це – мотив, пов’язаний з виправленням душ мертвих. До неї належить, наприклад, такий сюжет:

“Розповів святої рав Іцхак зі Сквири, що перед смертю р. Дов-Бера з Межиричів, Великого Магіда, спитали його святі його учні: кого з них їм зробити своїм вчителем та наставником. Той відповів: хай пошукають і знайдуть праведника, який прийшов у цей світ з умовою виправляти душі живих і мертвих, – цього праведника хай і візьмуть собі за вчителя. Після смерті святого рава заходилися його учні шукати, і знайшли, що це – р. Менахем-Нахум; і погодилися всі призначити його своїм наставником. Лише один з учнів Магіда не дав згоди, і через нього розділилася думка, і не зробили, як хотіли. А праведники того покоління казали, що якби р. Нахум був призначений тоді над усіма, то у всьому світу був би один проводир аж до приходу Месії, не розпалося б хасидське вчення на багато напрямів” [2, с. 50]

Цікаво, що історії про виправлення душ мертвих супроводжують усю династію і перетворюються на щось на зразок “фірмового” сімейного сюжету. Ось, наприклад, оповідь про онука р. Менахема-Нахума, р. Агарона, третього чорнобильського ребе:

“З’явилася якась жінка з Чорнобиля з плачем: вона видала доньку за удівця зі святої спільноти Черняхова, і кожну ніч приходять покійна дружина того вдівця і стукає до хати. Сказав їй святий рав Агарон, щоб викинула це з голови. Та жінка відповіла, що не зрушить з місця, поки не дасть той зілля для доньки. Сказав рав: що ж я зроблю? Звідси далеко до Черняхова. А жінка і відповідає: здається мені, що здалеку рабі може так само, як зблизька.

Приклад святий рав палець до носа, як робив зазвичай, і сказав: “горе на мою голову!” І одразу ж звелів позвати чоловіка, що доглядав за кладовищем у Чорнобилі. Покликали того, і наказав йому цадік, аби відкрив ворота кладовища і сказав тамтешнім небіжчикам: мовляв, я, Агарон, син Хаї-Сари, велю їм побачитися з небіжчиками зі святої спільноти Черняхова, і передати такій-то, доньці такого-то, щоб із тутешньою жінкою не мала жодної справи, а якщо ні – я, Агарон, син Хаї-Сари, звелю, аби викинули її геть.

Так чув якийсь хасид зі святих вуст” [2, с. 58]

Нами здійснено спробу окреслити біографію р. Менахема-Нахума з Чорнобиля за хасидськими джерелами, а також простежити основні положення його системи на матеріалі збірки проповідей “Маор ейнаїм”. Подальше вивчення джерел чорнобильського хасидизму ставитиме перед дослідниками коло завдань, серед яких – порівняльний аналіз системи Менахема-Нахума з Чорнобиля, її чільних концепцій (концепція цимцума і специфічний погляд на єдність Бога і світу; яскраво артикульована ідея про “знесення життєвості з низьких місць”, що викликає згадку про відповідні сабатіанські ідеї; концепцію цадіка; особливе ставлення до “служіння через плоть” і “маленькі діла”) з системами його сучасників, інших учнів Дов-Бера з Межиричів, а можливо, і з європейськими авторами. Інша цікава задача, яку ставить творчість р. Менахем-Нахума для істориків єврейської думки, – вирішити, чи є можливою спроба виокремлення “чистого” вчення Бешта його в системі. Врешті, для етнографів та антропологів досить цікавим могло б стати дослідження переказів, усної традиції хасидизму Чорнобиль, в порівнянні з місцевим фольклором Полісся (зокрема, сюжету про виправлення мертвих душ); сподіваємось, ця стаття додасть для таких розвідок матеріалу. Можливо, і нам коли-небудь вдасться, говорячи про чорнобильський хасидизм, за словами переказу, “підняти лице – і побачити усе геть інакше”.

Література:

1. Галант І. До історії боротьби з цадикізмом // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Т. 2. – К., 1929. – 73, II. Збірник історично-філологічного відділу ВУАН.
2. р. Агарон Давід Тверський з Горшкова. Сефер га-яхас мі-Чорнобиль ве-Ріжин (“Книга династій Чорнобиль та Ружин”) – Люблін, 1938.
3. Городецькій Ш.А. Рабі Нахум мі-Чорнобиль ве-цецеаев (“Рабі Нахум з Чорнобиля та його нащадки”). Бердичів, 1902.
4. р. Менахем Нахум з Чорнобиля. Маор ейнаїм (“Світило очей”). – Славута, 1798.
5. р. Реувен з Устіли. Керем Израель (“Виноградник Ізраїлів”). – Люблін, 1930.
6. Assaf, D. “‘My Tiny, Ugly World:’ The Confession of Rabbi Yitzhak Nahum Twersky of Shpikov,” Contemporary Jewry, 26 (2006). – P. 1–34.
7. Assaf, David. The Regal Way: The Life and Times of Rabbi Israel of Ruzhin. – Stanford, Calif., 2002.
8. Radensky, Paul. Hasidism in the Age of Reform: A Biography of Rabbi Duvid ben Mordkhe Twersky of Tal’noye /Ph.D. diss. – New York: Jewish Theological Seminary, 2001.

Рецензенти: кандидат філософських наук, завідувач сектору східної філософії відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України **О. А. Ярош**; кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, директор міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки **НаУКМА І. В. Туров**